

APGINTOS KNYGOTYROS DISERTACIJOS

Tomas Petreikis | Vilniaus universiteto Knygotyros
ir dokumentotyros institutas,
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: tomas.petreikis@kf.vu.lt

2012 m. gruodžio 18 d. Vilniaus universiteto Komunikacijos fakulteto doktorantas Arūnas Gudiničius apgynė humanitarinių mokslų srities daktaro disertaciją *Skaitmeninės knygos kokybė vartotojo požiūriu*. Disertacijos mokslinė vadovė – prof. dr. Aušra Navickienė (VU, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija), konsultantė – doc. dr. Nėrutė Kligienė (VU, fiziniai mokslai, matematika). Disertacijos gynimo taryba: pirmininkas prof. habil. dr. Domas Kaunas (VU, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija), nariai: prof. dr. Elena Macevičiūtė (Buroso universitetas, Švedija, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija), dr. Tatjana Jevsikova (VU, fiziniai mokslai, informatika), prof. habil. dr. Adolfas Laimutis Telksnys (VU, technologijos mokslai, informatikos inžinerija) ir doc. dr. Regina Varnienė-Jannsen (Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija), oponentai: prof. dr. Eugenijus Jovaiša (Lietuvos edukologijos universitetas, humanitariniai mokslai, istorija) ir doc. dr. Rimvydas Laužikas (VU, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija).

A. Gudiničiaus disertacijos temos aktualumas dėl skaitmeninių technologijų įtakos sparčiai besikeičiančiam pasaulio ir Lietuvos leidybos verslui nekelia abejonių. Išskirtini pagrindiniai veiksniai, lemiantys ir formuojantys skaitmeninės knygos kokybę: vartotojai, leidėjai ir pačios informacinės technologijos. A. Gudiničius, tyrimo objektu pasirinkęs skaitmeninės knygos kokybę, kėlė sau tikslą sukonstruoti skaitmeninių knygų kokybės vertinimo instrumentą (kokybinių kriterijų rinkinį), kuris atskleistų skaitmeninės knygos specifiką bei raiškos ypatybes. Teorinėms tyrimo nuostatoms turėjo įtakos aktualizuotas George'o K. Zipfo mažiausių pastangų principas bei Francko Tétardo ir Mikaelio Collano tingaus vartotojo teorija. Įvertinant darbo naujumą pabrėžtina, kad A. Gudiničius pirmą kartą skaitmeninės knygos kokybės tyrimuose pritaikė Fredericko Herzbergo motyvacijos-higienos teoriją, todėl disertacijoje kokybės kriterijų rinkinio sudedamosios dalys buvo diferencijuojamos ir reitinguojamos dviem aspektais. Jo sukonstruotas skaitmeninės knygos kokybės įvertinimo instrumentas gali būti taikomas tiek tolesniuose moksliniuose skaitmeninės knygos tyrimuose, tiek praktikoje – knygų leidyboje.

Disertacija sudaryta iš trijų dalių. Pirmoje dalyje tiriamos skaitmeninės knygos atsiradimo prielaidos, jos kokybinė raida. Nagrinėjama sąvokos problema, analizuojama skaitmeninės knygos sandara, jos elementai, pateikiamas struktūrinis modelis. Lyginama Lietuvos ir pasaulio skaitmeninės knygos leidybos situacija. Pritaikius prekės gyvavimo ciklo teoriją, pasiūlyta skaitmeninės knygos kokybinę raidą skirstyti į tokius etapus: atsiradimo prielaidos (1946–1971), atsiradimas (1971–2001) ir augimas (nuo 2001 m.). Antroje dalyje analizuojama skaitmeninės knygos kokybė vartotojo požiūriu, tiriami jau esami kokybės kriterijų rinkiniai ir sudaromas apibendrintas skaitmeninės knygos kokybės kriterijų rinkinys. Naudojantis F. Tétardo ir M. Collano tingaus vartotojo teorija, adaptuota pagal G. K. Zipfo mažiausių pastangų principą, ir iš vartotojo požiūrio pritaikius jau esamus kokybės kriterijų rinkinius (skirtus įvairaus pobūdžio skaitmeniniams leidiniams), pasiūlytas skaitmeninės knygos kokybės vertinimo instrumentas ir pateikta jo naudojimo metodika.

Trečioje dalyje, naudojant apibendrintą kokybės kriterijų rinkinį, buvo atliekamas skaitmeninių knygų kokybės kriterijų skirstymas pagal pobūdį ir jų reikšmingumo vartotojams tyrimas. Nustatytas kokybės kriterijų pobūdis (remiantis motyvacijos-higienos teorija) ir reikšmingumas vartotojui, tiriama kai kurių išorinių veiksnių galima įtaka skaitmeninės knygos vartotojų nuomonei. Pateikiama tyrimo rezultatų interpretacija, skaitmeninės knygos kokybės vertinimo instrumentas ir jo naudojimo metodika. A. Gudinavičiaus nuožiūra tyrimo dalyviais parinkti asmenys buvo pajėgūs pateikti kompetentingus atsakymus apie tyrimo objektą, jo požymius ir funkcionavimą. Tyrimo atveju ekspertai (respondentai) buvo ne tyrimo objektas, o instrumentas, kurio patikimumas – ne kiekybinis, o kokybinis. Atliktas tyrimas patvirtino teiginį, kad skaitmeninės knygos kokybės kriterijus galima suskirstyti pagal *pobūdį*. Remiantis F. Herzbergo motyvacijos-higienos teorijos dviejų dimensijų modeliu, skaitmeninės knygos kokybės kriterijai suskirstyti į dvi grupes pagal pobūdį – motyvacinius ir „higieninius“. Tyrimo rezultatai atskleidė, kad kriterijų priskyrimo laipsnis vienam ar kitam pobūdžiui buvo nevienodas tiek grožinės, tiek negrožinės knygos atvejais. Rezultatų tendencija tokia pati: negrožinės knygos atveju ekspertai išskyrė daugiau „higieninių“ kriterijų nei grožinės knygos atveju. Tokie rezultatai leidžia daryti prielaidą, kad skaitmeninės knygos vartotojai, imdami į rankas negrožinę knygą, tikisi, kad joje ras daugiau įgyvendintų kokybės kriterijų nei grožinėje, o jų neradę bus nepatenkinti.

A. Gudinavičiaus disertacijos gynimo tarybos nariai atkreipė dėmesį į doktoranto naujoves, bet kartu suteikė patarimų tyrimo tobulinimo ir tikslinimo klausimais. Prof. E. Jovaiša ginamoje disertacijoje manė esant būtiną išsamesnę lietuviškų skaitmeninių knygų analizę, kuri, paties disertanto manymu, tikrai būtų

papildžiusi darbą, bet autorius, pasirinkęs pernelyg platų pasaulinį kontekstą, disertacijos turinį matė kiek kitaip. Prof. E. Jovaiša samprotavo apie išsamų eksperimentų, nagrinėjusių skaitmenines knygas, pasirinkimą, disertanto manymu, jis buvo neįgyvendinamas dėl Lietuvos specifikos. Dr. T. Jevsikova atkreipė A. Gudiničiaus dėmesį į tyrimo objektus, pasirinktą skaitmeninių knygų tipologiją, nes skaitmeninių leidinių įvairovė, ypač pabrėžiant plačias daugialypės terpės galimybes, gali duoti kitokius tyrimo rezultatus. A. Gudiničius sutiko su tokiu tarybos narės samprotavimu, bet jis tyrinėjo ne visų tipų skaitmeninius leidinius, todėl šio tyrimo atveju gautų rezultatų patikimumas nenukentėjo. Prof. A. L. Telksniui taip pat kilo klausimų dėl garsinių knygų tyrimo galimybių disertanto sukurtu instrumentu. A. Gudiničius pažymėjo, kad garsinės knygos taip pat gali būti tiriamos jo sukurtu instrumentu, bet jų specifika reikalautų atskiro tyrimų instrumento, sudaryto pagal šios skaitmeninės knygos tipo vartotojų poreikius. Prof. E. Macevičiūtė turėjo pastabų dėl disertanto pasirinktų teorijų reikalingumo ir jų sąsajų su kitais tokio pobūdžio tyrimais, bet A. Gudiničius šiame darbe atsisakė praktiškai išbandyti savo sukurtą instrumentą, todėl ir nebebuvo galimybės rezultatus palyginti su galbūt jau esamais panašių tyrimų rezultatais. Tarp doc. R. Varnienės-Janssen ir A. Gudiničiaus kilo diskusija dėl elektroninės ir skaitmeninės knygos sąvokų apibrėžties ir jų sinonimiškumo. Ši diskusija Lietuvos mokslo terminijoje nėra nauja, bet A. Gudiničius gynė mintį, kad skaitmeninė knyga yra kokybiškai naujas elektroninės knygos raidos etapas, pagrįstas kompiuterinės technologijos atsiradimu. Prof. D. Kaunas atkreipė dėmesį į skaitytojų auditorijos specifiką, kuri ne visada yra pajėgi suvokti skaitmeninės knygos kokybės parametrus. Disertantas atsakydamas į šią profesorius iškeltą mintį įžvelgė pagrįstą bėdą, kad dėl didelės technologijų modernėjimo spartos ir skaitmeninės knygos kokybės gerėjimo santykio kaitos skaitytojai iki šiol nespėja kartu su technologijomis, bet, A. Gudiničiaus manymu, jie gali šį atsilikimą sumažinti. Ateityje kuo daugiau visuomenė skaitys skaitmeninių knygų, tuo skaitytojų kvalifikacija ir kokybės supratimas kils.

2013 m. vasario 15 d. VU Komunikacijos fakulteto doktorantė Inga Liepaitė apgynė humanitarinių mokslų srities (komunikacija ir informacija) daktaro disertaciją *Lietuvos bibliofilijos būties ir idėjų raiška sovietmečiu*. Mokslinis disertacijos vadovas – prof. habil. dr. D. Kaunas. Disertacijos gynimo taryba: pirmininkė prof. dr. A. Navickienė (VU, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija), nariai: doc. dr. Alma Braziūnienė (VU, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija), prof. habil. dr. D. Kaunas (VU, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija), prof. habil. dr. Arvydas Virgilijus Matulionis (Lietuvos socialinių tyrimų centras, socialiniai mokslai, sociologija) ir dr. Daiva Narbutienė (Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, humanitariniai mokslai, komunikacija

ir informacija), oponentai: prof. dr. Roma Bončkutė (Klaipėdos universitetas, humanitariniai mokslai, filologija) ir prof. dr. Arvydas Pacevičius (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, komunikacija ir informacija).

I. Liepaitės disertacijoje gvildenta istoriografinė problema: ar sovietmečiu buvo bibliofilija, o jei buvo, tai kokias tradicijas ji tęsė, o gal kūrė naujas? Disertacijos objektu pasirinktas XX amžiaus penktojo–devintojo dešimtmečių Lietuvos bibliofilijos kaip subkultūros reiškinys. Buvo keliamas tikslas atskleisti sovietmečio Lietuvos bibliofilijos būties ir idėjų raišką galimybių ir savitumų bei priešybių ir suvaržymų sąveikoje. Darbe buvo laikomasi pozicijos, kad sovietmečio bibliofilija, kaip socialinis ir kultūrinis reiškinys, buvo objektyvi tikrovė, konstruojama priklausomai nuo jos sampratą formavusių asmenų subjektyvių įsitikinimų, nulemtų istorinio, politinio, kultūrinio ir socialinio konteksto. Bibliofilijos raidos sovietmečiu istoriniam aiškinimui buvo pasitelkta kontekstualistinė aiškinimo formaliai argumentuojant forma, kai įvykiai, veikėjai ir veiksniai nagrinėjami atskleidžiant specifinius jų santykius su kitais įvykiais, veikėjais ir veiksniais, egzistavusiais juos gaubiančioje istorinėje erdvėje. Papildomomis istorinio aiškinimo priemonėmis darbe laikytini racionaliosios rekonstrukcijos metodologijos elementai, kai objektas aiškinamas remiantis šiuolaikiniu kontekstu. Tyrimo naujumas buvo grindžiamas bandymu pirmą kartą iš mokslo pozicijų įvertinti Lietuvos bibliofilijos raidą ir padėti sovietmečio sąlygomis bei nubrėžti galimas metodologinės prieigos prie jos tyrimų gaires.

Kaip parodė darbe aptarta istoriografijos pasirinktąja tema būklė, bent kiek gilesnių Lietuvos bibliofilijos būties ir idėjų raiškos sovietmečiu mokslinių tyrimų iki šiol nebuvo. Į šią temą tebuvo prabėgomis pažvelgta atskirais žiūros pjūviais. Gvildeniant bendrus Lietuvos bibliofilijos istorijos, teorijos, metodikos bei organizacijos klausimus, kartais žvilgsnis trumpam nukrypavo ir į sovietinio laikotarpio bibliofiliją. Tokiais atvejais į tyrėjų akiratį dažniausiai patekdavo Lietuvos bibliofilijos istorijoje svarbų vaidmenį atlikę Vilniaus Mažvydo ir Plungės Daukanto knygos bičiulių klubai. Kitais atvejais buvo apsiribojama glaustu sovietmečio bibliofilijos bendros padėties apibūdinimu ar įvertinimu, tradiciškai negatyviu.

Disertacijos struktūra, susidėjusi iš trijų dalių, turinio atžvilgiu verta išsamaus aptarimo. I. Liepaitė nustatė, kad sovietinėje Lietuvoje vykdyta kultūros politika tradicinės bibliofilijos egzistencijai buvo nepalanki dėl 1940–1941 m. sovietų ir 1941–1944 m. nacių okupacijų bei pokario stalinizmo laikotarpiais patirtų rąkštinio ir spausdintinio paveldo išteklių naikinimo, skirtingų ideologijų veikėjų asmeninių bibliotekų netekčių, dėl apribotos prieigos prie atitinkamo pobūdžio leidinių. Greta dėl palaiptisniui, liberalėjant sovietinei sistemai, oficialiu lygmeniu įsivyravusio klaidingo bibliofilijos sampratos interpretavimo atsirado bibliofilijos

sąvokos pozityvioji ir negatyvioji reikšmės. Vienu atveju šiuo terminu buvo įvardijamas paprasčiausias knygų pomėgis, kitu atveju – retų ir vertingų knygų kolekcionavimas. Pirmojo požiūrio šalininkams sąvoka „bibliofilija“ buvo tapati *naujai* susiformavusiai *sovietinei, socialistinei ar tikrajai bibliofilijai*. Minėtas jos interpretavimas reiškė ne ką kita kaip bibliofiliją, neva masiškai sovietinėje visuomenėje paplitusį reiškinį. Toks klaidingas bibliofilijos, mažai ką bendro turinčios su tradiciškai suprantama bibliofilija, sampratos diegimas lėmė, jog ir paprasti knygos mėgėjai ėmė save vadinti bibliofilais.

Nepaisant nepalankios kultūros politikos, bibliofilija sovietmečiu išliko gyvybinga. Apie tai visų pirma byloja neformalioje erdvėje tiek buvusių XXVII knygos mėgėjų draugijos narių, tiek jau pirmaisiais postalininio laikotarpio dešimtmečiais susiformavusios naujos bibliofilų kartos atstovų reiškiamas poreikis legalizuoti savo veiklą siaurame bendraminčių būrelyje. Legalios, organizuotos knygos bičiulių klubų veiklos sąlygos susidarė aštuntojo dešimtmečio antroje pusėje, įsisteigus Lietuvos SSR savanoriškai knygos bičiulių draugijai. Skirtingomis sąlygomis bei aplinkybėmis funkcionavusių Vilniaus Mažvydo ir Plungės Daukanto knygos bičiulių klubų veiklos analizė atskleidė, kad šių klubų veikla laviravo tarp bibliofilijos, mokslo apie knygą žinių sklaidos ir kultūrinės savišvietos poreikių tenkinimo.

Prasidėjusi organizuota bibliofilų veikla ir plačiu mastu vykęs knygos bičiulių judėjimas bei kiti veiksniai lėmė asmeninių bibliotekų daugėjimą. Nors jų, kaip privačios erdvės sudedamųjų dalių, kūrybinis procesas sovietų ideologams buvo praktiškai nesukontroliuojamas, vis dėlto tapo aktualios pavyzdinio sovietinio gyventojų asmeninės bibliotekos modelio paieškos ir formavimas požiūriu, kad tokia biblioteka turi tenkinti jau ne tik jos savininko ar šeimos poreikius, bet ir tarnauti visuomeniniams tikslams. Asmeninių bibliotekų savininkų vidinės nuostatos ir Lietuvos režimo vykdytos kultūros politikos veiksniai, pavyzdžiui, tam tikrų knygų naikinimas ar jų šalinimas iš apyvartos, *knygų bado* fenomenas, asmeninių bibliotekų ar jų dalių netektys ir kt. lėmė bibliofilų bibliotekų ir režimo ideologijos požiūriu pavyzdinio asmeninės bibliotekos modelio tam tikrus atitikimus ir prieštaravimus.

Oponentė prof. R. Bončkutė I. Liepaitės disertacijoje pasigedo sociologijos mokslų teorijų ir metodologijos, kurios galėjo padėti išplėsti tyrimą ir jam suteikti netradicinių žiūros kampų. Sociologijos mokslų teorijų ir metodologijos poreikis šioje disertacijoje nebuvo būtinybė, nes knygos sociologijos problematika teoriniu lygmeniu gvildinama knygotyros mokslo, kuriam autorė ir atstovauja. Prof. A. Pacevičiaus iškelti klausimai apie lietuvių emigracijos ryšius su Lietuvoje gyvenusiais bibliofilais, sovietinio saugumo vykdyto knygos bičiulių klubų priežiūros, pavyzdinės sovietinio žmogaus bibliotekos modelio, terminijos problemos ir kt. klausimai

mezgė diskusiją. Terminijos, sąvokų apibrėžties problemos atsispindėjo ir prof. A. Navickienės atsiliepime. Vieni iš prof. A. Navickienės ir prof. A. Pacevičiaus iškelto klausimų buvo atsakyti diskusijos metu, kiti liko ateities tyrimų gairėmis. Prof. A. V. Matulionis pažymėjo, jog kokybinio sociologinio metodo giluminio interviu teikiamos galimybės galėjo būti labiau išnaudotos. Iš tikro I. Liepaitėi šį metodą taikyti buvo gana problemiška, nes dar nėra užgijusios senųjų bibliofilų asmeninės žaizdos, tuos pačius įvykius kone kiekvienas juose dalyvavęs asmuo atsimena skirtingai. Nesant patikimų archyvinių šaltinių, interviu būdu gauti duomenys lieka tik hipotetiniai. Pažymėtina, kad sovietinio laikotarpio archyvinių šaltinių patikimumo ir atrankos problemą akcentavo ir doc. A. Braziūnienė. Dr. D. Narbutienė kaip I. Liepaitės disertacijos privalumą išskyrė tarpdiscipliniškumą, kuris papildė ne vien knygotyros, bet ir kitų humanitarinių mokslų darbų bagažą.

Per disertacijos gynimą auditorijoje sėdėjęs prof. Vladas Žukas, buvęs daugelio disertacijoje aprašomų įvykių liudininkas, su įdomumu stebėjo I. Liepaitės darbo gynimą ir įsitraukė į diskusiją. Jis pažymėjo, kad Lietuvoje knygos bičiulių klubai ėmė veikti, kai buvo oficialiai leidžiama, skatinama. Kalbėdamas apie Vilniaus Mažvydo knygos bičiulių klubą profesorius minėjo, jog reikėtų atskleisti daugiau tuo metu klube dalyvavusių asmenų ir nagrinėtų temų, pabrėžė to meto klubo narių išlikusių konspektų svarbą.

Teoriniai ir praktiniai A. Gudiničiaus ir I. Liepaitės disertacijų rezultatai, gynimo tarybų oponentų ir narių atsiliepimai bei po jų kilusios diskusijos ateityje leis tobulinti atliktus darbus. Naujos temos ir perspektyvių tyrėjų atėjimas į knygotyros mokslo gretas leidžia tikėtis naujų publikacijų. Disertacijų prieiga, nors ir yra užtikrinta Vilniaus universiteto bei Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekų Rankraščių skyriuose, nėra pakankama visai mokslo bendruomenei ir besidomintiems šiomis sritimis specialistams, tad jauniems tyrėjams norėtume palinkėti pasiekti pirmą didesnės apimties rezultatą – parengti monografiją. Joje turėtų sugulti naujos mintys, priimtinos pastabos, nauji šaltiniai, kiti knygai reikalingi priedai.

Įteikta 2013 m. rugsėjo mėn.